

Gepubliceerd als:

'1756-1757: Elie Luzac geeft de republikeinse Cato's letters uit [incl. bijlage met biografie Lodewijk Dodo Nassau la Leck]', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 26 (2003), 3, p. 181-196.

1756-1757: Elie Luzac geeft de republikeinse Cato's letters uit¹

Rietje van Vliet

In de dossiers die de Georg-August Universität te Göttingen heeft aangelegd over Elie Luzac, bevinden zich talloze rekeningoverzichten en verklaringen van derden over boeken die deze Leidse boekverkoper aldaar heeft uitgegeven. De universiteit was reeds na drie jaar in conflict geraakt met de man die ze in 1753 enthousiast als universiteitboekverkoper had binnengehaald. Ze had Luzac een forse vestigingssubsidie en een nog veel forsere lening verstrekt. Het genoeg was echter van korte duur. Luzac was in de ogen van de geleerden in Göttingen zijn verplichtingen niet nagekomen. Hij wenste in de onenigheid die daaruit voortvloeide, geen millimeter toe te geven. Vandaar dat de universiteit van haar contractuele verplichtingen aan Luzac afwilde en bovendien haar investeringen terug eiste. Met een rechtzaak, die nog jarenlang zou duren, kon de grote afrekening beginnen.²

Dankzij deze affaire is het mogelijk veel van de dagelijkse besommeringen van een achttiende-eeuwse boekverkoper te reconstrueren. De winkelinventaris, van boekenvoorraad tot en met meubilair en gordijnen, is daardoor bekend en ook is het mogelijk aan de hand van verklaringen van vertalers en drukkers te achterhalen wat de kostprijs was van een groot aantal Göttingse Luzaciana.

In dit artikel richt ik me op de Luzac-uitgave *Cato, oder Briefe von der Freyheit und dem Gluecke eines Volkes unter einer guten Regierung* (1756-1757). Er zijn mij tot nu toe slechts drie exemplaren bekend, in de Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek te Jena, in de Universitätsbibliothek Rostock en in de Bayerische Staatsbibliothek in München. Om praktische redenen heb ik ze echter niet kunnen inzien. Wel weet ik welke onkosten Luzac daarvoor heeft gemaakt en wie hij voor de vertaling en druk heeft ingeschakeld. Intrigerend zijn de vragen waarom Luzac dit boek geschikt achtte voor de Duitse markt en of het paste in zijn fonds. Voor het antwoord kwam ik terecht bij de controverse tussen Whigs en Tories in Engeland, bij de South Sea Bubble, bij discussie over het absolutisme in Duitsland, bij Luzacs eigen ideeën over vrijheid van burgers en bij de vrijheidsidealen van de Amerikaanse *Founding fathers*.

De uitgave

Eerst enkele gegevens over de totstandkoming van de Duitse uitgave. *Cato, oder Briefe von der Freyheit und dem Gluecke eines Volkes unter einer guten Regierung* is een vertaling van de vijfde gecorrigeerde druk van *Cato's letters; or, Essays on liberty, civil and relegious, and other important subjects* (London, printed for T. Woodward, J. Walthoe 1748). De in totaal 138 brieven zijn geschreven door John Trenchard en Thomas Gordon en in afleveringen gepubliceerd in de *London journal* van 5 november 1720 tot en met 27 juli 1723. Ze kregen nog een vervolg in zes nagekomen brieven, die van 24 augustus tot en met 7 december 1723 verschenen. Op de inhoud van de vertogen kom ik in de loop van dit artikel terug.

Voor de vertaling en correctie huurde Elie Luzac de Rousseau-vertaler Johann Gottfried Gellius in. Ongetwijfeld heeft de Leids-Göttingse boekverkoper zijn oog niet voor niets op Gellius laten vallen. De kwaliteit van de vertalingen was in Duitsland over het geheel genomen slecht. Met name in de tweede helft van de achttiende eeuw waren er "Übersetzungsmanufakturen" actief. De Berlijnse schrijver-boekverkoper Friedrich Nicolai schreef in 1773 in zijn roman *Sebaldu Nothanker* over deze 'fabrieken' waar boeken aan de lopende band vertaald werden. Vertalers stonden altijd onder druk omdat hun vertaling kant en klaar op de twee keer per jaar gehouden Leipziger Buchmesse te koop moest liggen. Ook schortte het de vertaler dikwijls aan de kennis van het Frans of het Engels, vooral als het vertaalwerk naar derden werd

¹ Met dank aan André Hanou, Giel van Gemert en Paul Hoftijzer, die een eerdere versie van kritisch commentaar hebben voorzien.

² R. van Vliet, 'Uitgever en schrijvers als kemphanen tegenover elkaar. Elie Luzac, uitgever van de academie van wetenschappen te Göttingen', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 23 (2000), p. 79-94.

doorgeschoven. De opdrachtgevers, de Duitse uitgever-boekverkopers, kwamen er bij Nicolai ook niet goed af:

[...] Wenn er [de uitgever] drey Alphabete, in groß Oktav oder in groß Quart, zu Completirung seiner Meße noch nöthig hat, so sucht er unter allen neuen noch unübersetzten Büchern von drey Alphabeten dasjenige aus, dessen Titel ihm am besten gefällt. Hat er einen Uebersetzer gefunden (welches eben nicht schwer ist), der noch drey Alphabete bis zur nächsten Messe übersetzen Zeit hat, so handeln sie über den armen Franzosen oder Engländer, wie zween Schlächter über einen Ochsen oder Hammel, nach dem Ansehen, oder auch nach dem Gewichte. Wer am theuresten verkauft, oder am wohlfeilsten eingekauft hat, glaubt, er habe den besten Handel gemacht. Nun schleppt der Uebersetzer das Schlachtopfer nach Hause und tödtet es entweder selbst, oder läßt es durch den zweyten oder dritten Mann tödten.³

In hoeverre dit negatieve beeld van de vertaalindustrie overeenkomt met de werkelijkheid, is de vraag. Weliswaar waren er meer klachten over de slordigheid van Duitse vertalers, maar die konden ook zijn ingegeven door het slechte imago dat aan broodschrijvers en broodvertalers kleefde.

Gellius kreeg op de Michaelismesse 1756 en de Ostermesse 1757 in totaal 220 Thaler en 22 Groschen van Luzac uitbetaald voor 28,5 vel.⁴ Dat is ruim zeven Thaler per vel: naar vigerende maatstaven een gigantisch bedrag. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat het om een vertaling uit het Engels ging, waarvoor moeilijk vertalers te vinden waren. Ook kan Gellius de opdracht hebben gekregen niet alleen een vertaling te maken, maar tevens een bewerking van de tekst. Dat laatste kwam vaak voor. Hoe het ook zij, de Göttinger geleerde Johann David Michaelis kreeg in 1748 twee Thaler per vel voor zijn vertaling van deel twee en vier van *Clarissa, or The history of a young lady* (1747-1748) van Samuel Richardson. Ook in latere jaren was dit bedrag kennelijk het vertalershonorarium, uitzonderingen daargelaten.⁵ Overigens hield het honorarium dat Gellius in ontvangst nam, ook het salaris voor correctiewerk in. Dat bedroeg een tiende van datgene wat hij voor het vertaalwerk ontving. Indien Gellius al het vertalers- en correctiewerk voor zijn rekening heeft genomen, zou Luzac hiervoor in totaal 883 Thaler en zestien Groschen kwijt zijn geweest.

*

Omdat Luzac in Göttingen geen eigen drukkerij had, maakte hij gebruik van de diensten van Duitse collega's. Met zijn keuze was hij kritisch want niet alleen de vertaling kon inferieur zijn, ook in materieel opzicht waren Duitse boeken doorgaans van bedenkelijke kwaliteit. Slecht papier, ondeugdelijke drukletters en slordig drukwerk: het zijn slechts enkele eigenschappen van achttiende-eeuwse Duitse boeken die de lezer onmiddellijk in het oog springen. De uitgaven van de firma Breitkopf uit Leipzig vormen daar een uitzondering op. Zij stond toen reeds bekend als de beste drukkerij en uitgeverij van Duitsland en zou later beroemd worden om haar muziekuutgaven van Beethoven.⁶ Voor *Cato, oder Briefe von der Freyheit* klopte Luzac dan ook aan bij vader en zoon Bernhard Christoph en Johann Gottlob Immanuel Breitkopf. Het werk werd in vier delen in octavo op de markt gebracht. Deel één en twee werden in 1756 uitgegeven, deel drie en vier in 1757.

Een indicatie van de oplagecijfers en de drukkosten geven de verklaringen van Breitkopf over de voorraad drukwaar die hij in zijn pakhuis voor Luzac in bewaring had, na de inbeslagneming van diens winkelvoorraad. In gedrukte vorm waren de vier delen samen 120,5 vel groot. Dit komt overeen met het aantal pagina's dat de geautomatiseerde catalogus opgeeft voor het desbetreffende werk: 1928 pagina's (bij octavoformaat worden twee maal acht pagina's per vel gedrukt). Ze werden gedrukt voor het totaalbedrag van 571 Thaler en 18 Groschen.⁷ Papier werd apart van een papierhandelaar betrokken. Het was zelfs

³ Friedrich Nicolai, *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldus Nothanker. Kritische Ausgabe*, ed. B. Witte, Stuttgart 1991, p. 74. Cf. H. Knufmann, 'Das deutsche Übersetzungswesen des 18. Jahrhunderts im Spiegel von Übersetzer- und Herausgebervorreden', in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 9 (1967), p. 491-572.

⁴ Universitätsarchiv Göttingen (UAG) Kur. 8.c.27 Bd II, f 165. Verklaring van Johann Gottfried Gellius over betalingen door Luzac, Leipzig d.d. 16-5-1757. Blijkens het aantal vellen waarvoor hij betaald werd, moeten er meerdere vertalers bezig zijn geweest of Gellius heeft nog een fiks bedrag van Luzac te goed. Dat laatste lijkt niet het geval omdat Gellius duidelijk aangeeft welk bedrag hij voor welk deel ontvangen heeft.

⁵ H. Steiner, *Das Autorenhonorar – seine Entwicklungsgeschichte vom 17. bis 19. Jahrhundert*, Wiesbaden 1998 (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem deutschen Bucharchiv München 59), p. 248-253. Christoph Martin Wieland schreef over zijn honorarium voor *Sokrates Mainomenos* (1769): "C'est beaucoup, excessivement beaucoup." Hij kreeg 8,5 Thaler per vel. F. Kapp, J. Goldfriedrich, *Geschichte des deutschen Buchhandels*, Leipzig 1886-1913, deel 3, p. 2900-2901.

⁶ Een korte bedrijfsgeschiedenis vindt men op www.breitkopf.com/geschichte.php/.

⁷ UAG Kur. 8.c.27 Bd II, f. 167. Verklaring Bernhard Christoph Breitkopf und Sohn & Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, Leipzig 16-11-1767.

contractueel vastgelegd dat het Luzac was toegestaan Hollands papier te importeren naar Duitsland. Dat moet de reden zijn dat er geen verklaringen van papierhandelaren zijn te vinden in de dossiers die voor de rechtszaak over Luzac zijn aangelegd. Wel kunnen we te rade gaan bij de verklaring van de Leidse notaris Josué l'Ange betreffende de *Commentarii Societatis regiae scientiarum Göttingensis*, waaruit blijkt dat Luzac voor de uitgave op ordinair papier achttien Groschen per riem heeft betaald.⁸ Aangezien de oplage van *Cato* ongeveer 1200 exemplaren geweest moet zijn,⁹ had Breitkopf voor de vier delen in totaal 144.600 vel nodig, circa 325 riem papier, waarvoor Luzac in totaal 243 Thaler en achttien Groschen had moeten betalen. De vertaling, de correctie, het drukwerk en het papier kosten bij elkaar opgeteld (afgerond) 1700 Thaler. Dit bedrag is niet extreem hoog; het komt met 3272 gulden ongeveer overeen met de kosten ad 3772 gulden en vier stuivers die Samuel Luchtmans in 1739 maakte voor Musschenbroeks *Essay de physique*, dat 130 vel groot was en waarvan 1350 exemplaren gedrukt werden.¹⁰

Toch moet Luzac goedkoper zijn uit geweest. In de inventaris van Luzacs voorraad te Göttingen werd namelijk als kostprijs voor twee delen zeven Groschen genoemd (per deel drieëneenhalve Groschen); dat is aanzienlijk minder dan de achtenhalve Groschen per deel die uit de hierboven genoemde bedragen zijn af te leiden. Voor een belangrijk deel zal het verschil te verklaren zijn uit de extrapolatie van Gellius' honorarium: de onbekend gebleven tweede vertaler kon waarschijnlijk veel minder declareren. Ook de papierkosten kunnen lager zijn uitgevallen dan voor de *Commentarii* betaald is. In genoemde inventaris wordt tevens het bedrag genoemd dat boekverkopers per deel moesten neertellen: zeveneneenhalf Groschen.¹¹ Particulieren moesten er tien Groschen voor neertellen.¹² Indien Luzac alleen via de assortimentshandel zou verkopen, had zijn winst over de hele oplage 800 Thaler bedragen.

Helaas voor Luzac bleef de voorraad in de schappen liggen. De rechtzaak die de universiteit tegen Luzac had aangespannen, had tot gevolg dat er beslag werd gelegd op de inventaris van de winkel in Göttingen. Hoe groot het debiet van *Cato, oder Briefe von der Freyheit* zou zijn als dat niet het geval was geweest, laat zich uiteraard raden. Toch heeft Luzac bij de vaststelling van de oplage een beeld voor ogen gehad van wat haalbaar was en wat niet. Daarbij zal hij ook zijn afgegaan op zijn eigen interesses. Want op een of andere manier was zijn belangstelling gewekt voor *Cato's letters*.

De republiek Cato

Om de vraag te kunnen beantwoorden waarom Luzac de vertaling van de Engelse vertogen geschikt achtte voor de Duitse markt, ga ik eerst in op de ideeën van Trenchard en Gordon zelf. In de jaren twintig van de achttiende eeuw, de periode waarin zij *Cato's letters* schreven, waren kerk en politiek ernstig verdeeld. Binnen de Anglicaanse kerk stonden de hoogkerkelijken (*High Church Party*) tegenover de laagkerkelijken (*Low Church*). De eersten hielden vast aan de episcopale kerkorde en de nauwe relatie tussen kerk en staat, en moesten begrijpelijkerwijs weinig hebben van de protestante dissenters. De laagkerkelijken daarentegen stonden persoonlijke vroomheid en christelijke barmhartigheid voor en waren wel bereid om met de dissenters samen te werken. Een min of meer vergelijkbare tegenstelling is terug te vinden in de politiek, met

⁸ UAG Kur. 8.c.27 Bd II, f. 168-169. Verklaring Josué l'Ange d.d. 21-11-1767.

⁹ UAG Kur. 8.c.27 Bd III, f. 737a. Inventaris Elie Luzac, 8-7-1765. De voorraad bedroeg 840 ex. deel 1; 945 ex. deel 2 (drukpapier) en 24 ex. deel 2 (schrijfpapier); 1066 ex. deel 3 (drukpapier) en 12 ex. deel 3 (schrijfpapier); 1124 ex. deel 4 (schrijfpapier). Cf. UAG Kur. 8.c.27 Bd II, f. 159. Verklaring Bernhard Christoph Breitkopf und Sohn & Johann Gottlieb Immanuel Breitkopf, Leipzig d.d. 15-2-1767. Voor oplagen zie bijv. ook: W.W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting nagerekend. De verkoopcijfers van het oeuvre van Willem Emmerij de Perponcher', in: E. Jonker en M. van Rossem [red.], *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen*, 's-Gravenhage 1990, p. 172; A. Baggerman, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverijpolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823*, Den Haag 2000 (Nederlandse cultuur in Europese context, IJkpunt 1800), p. 339.

¹⁰ I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. Deel 5-1: *De boekhandel van de Republiek 1572-1795*, Amsterdam 1978 (Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam), p. 139. De omrekening van Thaler naar guldens is niet exact; cf. *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Kunst* [...], Leipzig/Halle Johann Heinrich Zedler 1745, in voce Thaler. Een handige website voor het omrekenen van buitenlandse munteenheden naar de Nederlandse gulden is www.giacomo-casanova.de (box: The Casanova-Tour door Pablo Günther) gebaseerd op de prijzen die Thomas Nugent noemt in zijn *The Grand Tour* (editie 1749, 1756 en 1778). Een Thaler uit Brandenburg en Saksen bestond uit 24 Groschen en had een waarde van ongeveer 18 Hollandse stuivers.

¹¹ UAG Kur. 8.c.27 Bd III, f. 534-539. Fonds Elie Luzac te Göttingen. UAG Kur. 8.c.27 Bd III, f. 576. Inventarissen winkel Luzac, binnengekomen 13-11-1764.

¹² Th. Georgi, *Drittes Supplement zu dessen allgemeinen Europäischen Bücher-Lexico* [...], Leipzig 1758, p. 47.

aan de ene kant de anglicaanse, conservatieve en koningsgezinde Tories en aan de andere kant de liberale Whigs, die pleitten voor een staatkundige vrijheid, losser van koning en kerk.

Trenchard en Gordon behoorden met hun democratische ideeën tot de radicale factie binnen de Whigs. Ofschoon niet per definitie tegen de monarchie waren zij fel gekant tegen absolutisme, bureaucratie, corruptie en militaire repressie. Zij zagen voor het volk een belangrijke constitutionele rol weggelegd, namelijk als bewaker van de vrijheid.¹³ Daarbij leunden de auteurs sterk op de *Two treatises of civil government* (1690) van John Locke, die iedere vorm van absolutisme verwierp en stelde dat overeenkomstig het natuurrecht de staat bedoeld is om de mensen vrijheid en gelijkheid te geven. Vorst en onderdanen hadden een verdrag gesloten om deze doelstelling te kunnen realiseren. Vrijblijvend was dit verdrag niet want in geval van tirannie is er sprake van contractbreuk en is het volk gerechtigd het recht in eigen hand te nemen.¹⁴

De brieven van Trenchard en Gordon dragen de naam van Marcus Porcius Cato Uticensis (95-46 vChr.) omdat deze republikein indertijd symbool stond voor vrijheid, vaderlandslievendheid en verzet tegen tirannie. Zijn ideeën inspireerden onder anderen *Spectator*-auteur Joseph Addison, die een succesvol treurspel naar hem noemde: *Cato, a tragedy* (1713). Tegen de achtergrond van het klassieke Rome werden in *Cato's letters* talloze republikeinse idealen uiteengezet, dikwijls naar aanleiding van concrete gebeurtenissen.¹⁵ De nog altijd zeer goed leesbare vertogen bestrijken een breed scala aan onderwerpen, variërend van corruptie, vrijheid van meningsuiting, laster, loyaliteit en nepotisme tot opvoeding, liefdadigheid, huwelijk, kolonialisme en slavernij.¹⁶

*

Heeft Luzac net als de op winst beluste boekverkoper uit *Sebaldus Nothanker* een willekeurige tekst genomen om het in het Duits te laten vertalen, bijvoorbeeld om het tegen assortimentsartikelen van andere Duitse boekverkopers te kunnen ruilen? Die verklaring lijkt me te gemakkelijk.

Ook is het mijns inziens te ver gezocht de verklaring voor de Duitse uitgave van *Cato's letters* te zoeken in zijn conflict met de Göttingse universiteit. De rechtzaak die hieruit voortvloeide, begon in 1756, het jaar waarin het eerste deel van de perserolde. Hierin stond Luzac tegenover de universiteit en daarmee ook tegenover de keurvorst van Hannover. Dit komt doordat het universiteitsstadje binnen het rechtsgebied van Hannover lag en voor veel financiële beslissingen afhankelijk was van de keurvorst. Deze was tevens koning van Groot-Brittannië en Ierland. Probeerde Luzac hem gunstig te stemmen met deze uitgave? Hoewel hij van radicale Whigs weinig moest hebben, moet de vorst toch gecharmeerd zijn geweest van het pro-Hannover standpunt dat de auteurs van *Cato's letters* innamen. In geen geval het onder Jacobus II katholiek geworden huis van Stuart terug, moeten ze als zoveel andere Whigs, gedacht hebben. De Tories daarentegen steunden de Jacobieten, die hun eigen pretendent op de troon wensten.¹⁷ De motivatie lijkt me te omslachtig. Luzac koos immers altijd voor de directe confrontatie.

Aannemelijker acht ik het dat Luzac inspeelde op het enorme succes van het toneelstuk van Addison waarin Cato de hoofdrol speelde. Cato werd daardoor de verpersoonlijking van het republikeinse ideaal niet alleen in Engeland, maar ook op het vasteland. De uitgave van een werk waarin kritiek wordt geleverd op de uitwassen van het absolutisme en bovendien met de naam Cato in de titel, was vanzelfsprekend een bestseller.

In de Republiek was de figuur van Cato mede dankzij een tweetal toneelstukken razend populair geworden. Herman Angelkot jr maakte al in 1715 met medewerking van zijn vriend Pieter Langendijk en H. de Wolff een bewerking van Addisons toneelstuk over Cato (*Cato, of de ondergang der Roomsche vryheid*). Langendijk zelf bewerkte in 1720 het kort na Addisons toneelstuk verschenen *Cato d'Utique* (1715) van François Michel Chrétien Deschamps tot *Julius Cezar en Kato*. Veel herdrukken en veel opvoeringen maakten dat ook in de Nederlanden de onkreukbare Cato een bekende figuur werd en een rol ging spelen in discussies over

¹³ M.P. McMahon, *The radical Whigs, John Trenchard and Thomas Gordon. libertarian loyalists to the new House of Hanover*, Lanham/New York/Londen 1990.

¹⁴ *The Internet encyclopedia of philosophy*, www.utm.edu/research/iep/.

¹⁵ S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*, Amsterdam 1995, p. 54-58.

¹⁶ Ik gebruikte *Cato's letters or Essays on liberty, civil and religious, and other important subjects*, ed. R. Hamowy, Indianapolis 1995 (Classics on Liberty), 2 delen.

¹⁷ M.P. McMahon, *The radical Whigs*, p. 7-77.

vrijheid- en vaderlandsliefde. Geen wonder dat men – tot in de jaren zeventig – moeite had met de zelfmoord van de held.¹⁸

In Duitsland, waar het onderwerp ‘Staatsklugheit’ (en daarmee het verlicht absolutisme) sinds het einde van de zeventiende eeuw hoog op de agenda stond,¹⁹ was een vergelijkbare discussie gaande. Ook hier was Addisons *Cato* de aanleiding. Wel begon die pas dertien jaar later, door de bewerking van het Engelse drama door Johann Christoph Gottsched tot *Sterbender Cato* (1732). Daarnaast kreeg Gottsched de wind van voren wegens zijn manier van bewerken. Hij had volgens zijn critici delen van Addisons werk met “Kleister und Schere” geplakt aan de bewerking van Deschamps. In 1759 mengde Lessing zich in de strijd door kritiek uit te oefenen op de klassicistische theaterregels die Gottsched aan het shakespereaanse drama van Addison had toegevoegd.²⁰ Desondanks was Gottscheds toneelstuk een doorslaand succes. Het werd vele malen opgevoerd en kende in ieder geval tot 1757 negen tot tien drukken. Daarmee raakte het republikeinse gedachtegoed van *Cato* ook in Duitsland bekend.²¹ Nog in 1774 schreef de bejaarde Albrecht von Haller zijn politiek-filosofische roman *Fabius und Cato*, waarin hij de figuur van *Cato* gebruikte om te waarschuwen tegen de gevaren van almachtige despoten.²²

Amerikaans republicanisme

De tweede vraag over het waarom van de Duitse vertaling van *Cato's letters* is mogelijk interessanter: past deze uitgave wel in het fonds van Luzac? Of, sterker nog: hadden de ideeën die in *Cato's letters* werden gedebiteerd, de instemming van Luzac? Op zichzelf is het niet noodzakelijk dat een uitgever het eens is met zijn fondsauteurs, noch dat hij ze per se zou moeten verdedigen of weerleggen, schreef hij reeds in het ‘Advertissement de l'imprimeur’, voorafgaand aan de tekst van het gewraakte want materialistische *L'homme machine* van Julien Offray de La Mettrie: “Il ne me convient pas de réfuter ce que j'imprime; ni même de dire mon sentiment sur les raisonnemens qu'on trouvera dans cet écrit.”²³

Ook in het geval van *Cato's letters* lijkt Luzac ver af te staan van de idealen daarin gepresenteerd. Zo werden de vrijheidslievende ideeën van Trenchard en Gordon later in de eeuw omarmd door de *Founding fathers* van Amerika en met hen door de patriotten in de Republiek. In 1756 kon hij dit nog niet weten, maar er doemt hier een tegenstelling op met Luzacs eigen ideeën over de positie van de stadhouder. Niets is echter minder waar, zo zal hieronder blijken.

Reeds elf maanden nadat de eerste afleveringen van *Cato's letters* waren verschenen, nam James Franklin excerpten hieruit over in zijn kritische *New England courant* (1721-1726). Zijn broer Benjamin Franklin ging zelfs een stap verder en incorporeerde delen van de vertogen in zijn eigen ‘Silence Dogood Papers’ (1722), die in de *New England courant* werden afgedrukt. De Duitser John Peter Zenger was in 1733 begonnen met zijn *New York weekly journal*; ook hij schroomde niet de overheid te bekritisieren. Hij werd wegens laster gevangengezet, waarna een proces volgde. Uiteindelijk werd hij vrijgepleit; nog altijd geldt deze rechtzaak als een *cause célèbre* in de Amerikaanse historiografie over vrijheid van drukpers.²⁴ Het was een onderwerp dat hem na aan het hart lag, zo blijkt bijvoorbeeld ook uit de aflevering van zijn krant van 25 februari 1733, waarin hij de 32ste brief van *Cato's letters*, ‘Reflections upon Libelling’, opnam. De vertogen van Trenchard

¹⁸ A. de Haas, ‘De lotgevallen van een vaderlandslievende zelfmoordenaar. Cato Uticensis in de achttiende eeuw’, in: *Nederlandse letterkunde* 1 (1996), p. 179-192.

¹⁹ Zie bijv. G. Frühsorge, *Der politische Körper. Zum Begriff des Politischen im 17. Jahrhundert und in den Romanen Christian Weises*, Stuttgart 1974, p. 74-93.

²⁰ Zie voor de kritiek van Lessing in diens 17^e brief van *Briefe, die neueste Litteratuur betreffend*, in: G.E. Lessing, *Sämtliche Schriften*, ed. K. Lachmann en Franz Muncker, band 8, Stuttgart 1892, p. 42. Cf. www.deutsch-digital.de/literaturarchiv.phtml/. De tekst van *Sterbender Cato* is te vinden op: www.gutenberg2000.de/gottschj/cato/cato.htm/.

²¹ G. van Gemert, ‘Übersetzen im Gottsched-Kreis: Addisons “Cato” in Deutschland’, in: H. Ester e.a. (red.), *Ars Ingenium. Studien zum Übersetzen. Festgabe für Frans Stoks zum sechzigsten Geburtstag*, Amsterdam/Maarssen 1983, p. 179-208.

²² Zie de voorrede van Hallers *Fabius und Cato*, in facsimile afgedrukt op: <http://histrom.literature.at/>.

²³ A. Vartanian (ed.), *La Mettrie's L'homme machine. A study in the origins of an idea. Critical edition with an introductory monograph and notes*, Princeton 1960, p. 141.

²⁴ Over zijn gevangenschap wegens de overheid onwelgevallige publicaties is een televisiefilm gemaakt: *The trial of John Peter Zenger* (1953). Zie www.webster.edu/fatc/zenger.html/. Cf. www.law.uh.edu/teacher/zenger/ en <http://jurist.law.pitt.edu/trials20.htm/>.

en Gordon werden keer op keer geciteerd in de kranten van alle dertien koloniën die Noord-Amerika toen rijk was. Ook in pamfletten werd er dikwijls naar verwezen. Iedere kolonist kende het werk; op z'n minst van naam.²⁵

Vreemd is dit niet. Het ontluikende republikeinse denken van de kolonisten van de Verenigde Staten van Amerika had zijn wortels in het klassiek republicanisme dat op zijn beurt teruggreep op de Romeinse verwerking van het Griekse vrijheidsconcept. Ook in de Romeinse Republiek werd nagedacht over excessen als corruptie, machtsmisbruik, overdadige luxe. Het is geen wonder dat diverse Romeinse namen in de jaren zestig, zeventig van de achttiende eeuw de ronde deden. Niet alleen de naam van Cato was populair, ook bijvoorbeeld die van Brutus, in 1787-1788 gebruikt als pseudoniem voor de antifederalistische opponent van *The Federalist*.²⁶ Daarnaast omarmden de vrijheidslievende kolonisten de ideeën van Locke, Voltaire, Montesquieu en ook waren de Amerikanen bekend met de werken van rechtsfilosofen als Grotius, Pufendorf, Burlamaqui en Vattel. Al deze auteurs hadden zich uitgesproken tegen autocratie en voor volkssoevereiniteit; hun ideeën zijn terug te vinden in talloze geschriften. Het gedachtegoed van Trenchard en Gordon kwam de kolonisten dan ook bekend voor, zozeer zelfs dat het kritiek uitoefenen op de overheid onmiddellijk gerelateerd werd aan Cato en *Cato's letters*. Bovendien waren de concrete uitspraken over hoe een imperium als Engeland zich ten opzichte van zijn koloniën dient te gedragen, koren op de molen van de strijders voor onafhankelijkheid:

Force can never be used effectually to answer the end, without destroying the colonies themselves. Liberty and encouragement are necessary to carry people thither, and to keep them together when they are there; and violence will hinder both. Any body of troops considerable enough to awe them, and keep them in subjection, under the direction too of a needy governor, often sent thither to make his fortune, and at such a distance from any application for redress, will soon put an end to all planting, and leave the soldiers alone; and if it did not, would eat up all the profit of the colony. [...]²⁷

De stichters van de Verenigde Staten konden in hun strijd voor onafhankelijkheid voldoende theoretische onderbouwing vinden en inspiratie opdoen in de vroegachttiende-eeuwse Engelse vertogen tegen de uitwassen van de alleenheerschappij van kerk of koning. Nog altijd leeft de naam van Cato voort in de Verenigde Staten, door het gerenommeerde conservatief-liberale Cato Institute in Washington DC. Dit wetenschappelijke instituut volgt het overheidsbeleid kritisch en probeert tegelijk door middel van een forum de Amerikaanse burger hierbij te betrekken. Het heeft de beginselen waarvoor in de Amerikaanse revolutie gevochten is en die men nog altijd associeert met *Cato's letters*, hoog in het vaandel staan: vrijheid van de individuele burger, beperkte overheidsinvloed, vrije markt en vrede. Bovendien bevat menige website over de Amerikaanse grondwet een of meer vertogen uit *Cato's letters*.²⁸

Luzac als republikein

De opstandige patriotten in de Republiek juichten het onafhankelijkheidsstreven van de onderdrukte Amerikanen toe. Zozeer zelfs dat de publicaties waarin de Amerikanen hun politiek-theoretische opvattingen weerspiegeld zagen, in de Nederlanden evenzeer een gewillig oor vonden.

Zo was de patriotse auteur Lodewijk Theodorus graaf Nassau la Leck gegrepen door *Cato's letters*. Hij nam er in *De Staatsman* (1778-1785) een groot aantal passages uit over.²⁹ Dat Nassau la Leck *Cato's letters* kende, verbaast niet want hij was een der eersten in de Nederlanden die met de belangstelling de strijd van de Noord-Amerikaanse koloniën voor vrijheid en onafhankelijkheid volgden. Ook in *De Staatsman* hield hij dikwijls een vurig pleidooi voor de Amerikaanse onafhankelijkheid. Die was in 1776 uitgeroepen. Om in Europa als zelfstandige natie erkend te worden werden diverse gevolmachtigden naar verschillende landen toegestuurd. John Adams, die later de tweede president van de Verenigde Staten zou worden, verbleef om die reden van 1780 tot en met 1782 in de Republiek. Zijn aanwezigheid en zijn herhaalde pleidooien voor Amerika als zelfstandige natie waarmee het goed zaken doen was, leidden dikwijls tot discussies over dit

²⁵ B. Bailyn, *The ideologic origins of the American Revolution*, Cambridge/London 1992 (enl. ed.), p. 35-53.

²⁶ S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme*, p. 50-55; B. Bailyn, *To begin the world anew. The genius and ambiguities of the American founders*, New York 2003, p. 100-130.

²⁷ *Cato's letters*, ed. R. Hamowy, deel 2, p. 750 (nr 106).

²⁸ Bijv. op www.constitution.org/.

²⁹ Een overzicht van de overgenomen brieven uit *Cato's letters*: S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme* p. 73.

onderwerp.³⁰ Een heikel punt daarbij was of de kolonisten gerechtigd waren tegen hun Engelse overheid in opstand te komen. Voor Nassau la Leck was het zonneklaar:

Zy [de Engelsen] zagen niet, dat vrye en getrouwe vrienden op een afstand van 1500 uren veel meer waard zyn, als ongehoorzame en misnoegde onderdaanen; zy dagten hunne magt te vergroten, door *America* aan ketenen te kluisteren. Met niets dan met den tegenwoordigen tyd en omstandigheden te rade gaande, zonder vooruitzicht op het toekomstige, hebben zy de Colonien die tot mannelijke jaren gekomen waren, en hunne krachten begonden te kennen, even als kleine kinderen willen behandelen. In plaatze van met hen een Tractaat van Alliantie en Koophandel aan te gaan, hebben zy hun een juk willen opleggen, dat schoon lastig echter meer vernederend dan wel drukkend was [...]³¹

De Noord-Amerikanen hadden inderdaad het recht om in opstand te komen, vond *De Staatsman*, waarbij de auteur het beeld van volwassen geworden kinderen die door de ouders losgelaten moeten worden, als extra argument eraan toevoegde. De kwestie komt keer op keer in het blad terug en steeds weer gaf Nassau la Leck een nieuw argument. Zo noemde hij als economische rechtvaardiging: “De Koophandel bloeit nergens meer dan in de landen daar de Vryheid op den Throon zit, daar ieder onder reedelyke wetten in ‘t veilig bezit van het zynen is.”³² En, wanneer een heel volk of een hele natie in opstand komt, dan kan het geen rebellie of muiterij genoemd worden. Dan is de opstand hoe dan ook gerechtvaardigd.³³ Een historisch argument vond de schrijver in de opstand van de Republiek tegen de Spanjaarden, waarbij hij ook ingaat op de eigenschappen die een “Groot Vorst” dient te bezitten.³⁴

Elie Luzac kon zich in deze argumentatie niet vinden. Ook hij had het vaak over de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd maar hij keurde, Engelsgezind als hij was, de opstand af.³⁵ In zijn *Reiner Vryaarts openhartige brieven* (1781-1784) reageerde hij vaak op de uitspraken van Nassau la Leck en andere voorstanders van de Amerikaanse autonomie. De schrijver van *De Staatsman* heeft geen verstand van zaken, schreef Luzac: “Hoe minder iemand van eene zaak weet, hoe gereeder gy hem vinden zult, om over het doen en laten van een ander vonnis te stryken [...]”³⁶ Bovendien voelde de Leidenaar zich niet bij machte om over de kwestie te een uitspraak te doen; het is immers zo ingewikkeld dat het opperste gezag er het beste over kan oordelen.³⁷ Voorts hebben de Amerikanen het slechts alleen van de Engelsen kunnen winnen, dankzij de steun van anderen.³⁸ En het is zeer de vraag of de Republiek haar financiële en economische positie verbetert wanneer ze overgaat tot erkenning van de onafhankelijkheid van de dertien voormalige Engelse koloniën, zoals onder anderen jonkheer van der Capellen tot de Marsch had betoogd.³⁹ Ook voerde Luzac aan dat een logische consequentie van de erkenning van Amerika’s onafhankelijkheid was dat de Republiek met Engeland in oorlog blijft; een onwenselijke situatie.⁴⁰ Maar de voornaamste reden voor Luzac om de onafhankelijkheidsstrijd van de Amerikanen af te wijzen, betrof het ontbreken van iedere rechtvaardiging ervan. Een volk mag alleen in opstand komen tegen zijn overheid in geval van tirannie en

³⁰ J.W. Schulte Nordholt, *Voorbeeld in de verte. De invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland*, Baarn 1979 (Torenboeken), p. 118-133.

³¹ *De Staatsman* (Te Utrecht, By Bartholome Wild 1779-1783), deel 1-1, p. 180. Cf. deel 5-1, p. 161-170, 195-200

³² *Idem*, deel 1-2, p. 4.

³³ *Idem*, deel 1-2, p. 206-218.

³⁴ *Idem*, deel 5-2, p. 189-276.

³⁵ John Adams schreef in zijn dagboek over Elie en zijn patriotse neef Jean Luzac: “Mr. Elie Luzac was the most respected, and had the most Influence but his Anglomanie had brought him into Contempt.” L.H. Butterfield (ed.), *Diary and Autobiography of John Adams*, Cambridge 1961 (The Adam Papers), deel 3, p. 18-19.

³⁶ *Reinier Vryaarts openhartige brieven* (Te Deventer, by Karsenbergh e.a.p. 1781-1784), deel 1-2, p. 140 (16^e brief d.d. 11-8-1781).

³⁷ *Idem*, deel 3-5, p. 59 (42ste brief d.d. 1-4-1782).

³⁸ *Idem*, deel 3-5, p. 42 (41ste brief d.d. 29-3-1782).

³⁹ *Idem*, deel 3-5, p. 54-57 (41ste brief d.d. 29-3-1782), p. 62-85 (42ste brief d.d. 1-4-1782), 86-109 (43ste brief d.d. 6-4-1782) en 110-122 (44ste brief d.d. 12-4-1782). Het betreft de publicatie *Het onpartydig onderzoek nopens het voordeel en nadeel het welk de Republiek uit de [...] independentie van Noord-America, te wachten heeft, ter beantwoording van zekere Memorie wegens het commercieele belang*, 's-Gravenhage, J.F.J. de Agé 1782 (Knuttel 19967). Het werk wordt ook toegeschreven aan de Utrechtenaar mr. H.H. van den Heuvel, grondlegger van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen. Zie A.J. van der Meulen (ed.), *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek [...]*, deel 3 (1781-1782), Amsterdam 1910, p. 423. Met dank aan Ton Jongenelen die mij op deze toeschrijving wees.

⁴⁰ *Idem*, deel 3-5, p. 201-202 (47^{se} brief d.d. 28-4-1782); deel 4-8, p. 7 (63ste brief d.d. 24-10-1782).

daar was toch echt geen sprake van. Net zo min overigens als in de Republiek, waar de patriotten zich gerechtigd achtten om tegen de stadhouder in opstand te komen. Dat het in 1747 wel was toegestaan, was omdat “de Hooge Overheid, de gantsche Natie, zoo dagt [over de belabberde toestand waarin de Republiek verkeerde]. Met eenpaarige *bewilliging van alle de Leden de Vergaadering composeerende*, was de hooggemelde Prins geëligeerd en aangesteld.”⁴¹

*

Het waren meer de patriotse gevolgtrekkingen uit *Cato's letters* waar Luzac zich niet in kon vinden, dan de republikeinse gedachtes van Trenchard en Gordon zelf. Laten we teruggaan naar 1756, toen Luzac de Duitse editie op de markt bracht. Op dat moment lagen reeds drie Nederlandse vertalingen in de boekhandel. Twee waren recent verschenen en waren net als de Luzac-uitgave gebaseerd op de vijfde editie van het origineel.⁴² De eerste Nederlandse vertaling dateert echter van 1722 en is door de Delftse uitgever Reinier Boitet op de markt gebracht. Dit werk bevat slechts de eerste 31 brieven en in de titel wordt expliciet melding gemaakt van de aanleiding tot de vertogen van Trenchard en Gordon: de South Sea Bubble.⁴³ Dit was voor de familie Luzac een gevoelige kwestie want ook de vader van Elie Luzac, Elie Luzac senior, bezat aandelen in de New Joint Stock of South Sea Annuities, die in Londen verhandeld werden. Ook hij moet aanzienlijk op deze aandelen verloren hebben toen de zeepbel uiteenspatte.⁴⁴ De South Sea Company was in 1711 opgericht en kreeg tegen overname van een deel van de Engelse staatsschuld, het ‘Asiento’ ofwel een monopolie om slaven te leveren aan de Spaanse kolonies in Zuid-Amerika. Vooral door dit voordelige handelsmonopolie en – in 1719 – de overname van de resterende staatsschuld was de koers tot het tienvoudige gestegen. Er was een levendige effectenhandel ontstaan en vele vergelijkbare compagnieën waren opgericht om op de aandelenmarkt net zulke hoge ogen te kunnen gooien. Uiteindelijk zijn honderden firma's aan deze windhandel failliet gegaan.⁴⁵ Geen goed woord hadden Trenchard en Gordon over voor de manier waarop de overheid zichzelf met de aandelenhandel van de South Sea Company had verrijkt, maar buiten schot bleef toen het volk de dupe werd van deze windhandel.

Dit thema en de manier waarop Trenchard en Gordon het aan de orde stelden, had ongetwijfeld de instemming van Luzac. Ook het andere onderwerp waar de Engelse auteurs regelmatig op terugkwamen, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van drukpers, was voor hem *gefundenes Fressen*. Zelf had hij er eveneens over gepubliceerd. Naar aanleiding van het verbod van *L'homme machine* had hij geschreven *Essai sur la liberté de produire ses sentimens* (1749) en ook nadien zou hij zich daar nog vaak mee bezighouden.⁴⁶

Ook het republicanisme zoals de Engelse auteurs voorstonden, lag dicht bij de politiek-theoretische standpunten die Luzac in diverse geschriften heeft ingenomen. Zo had hij in *Het gedrag der stadhoudersgezinden verdedigt, door A.v.K. rechtsgeleerden* (1754) de Doelisten-beweging in de Republiek fel verdedigd omdat zij zich verzetten tegen de regentenoligarchie. Deze opstand van de acht-en-veertigers maakte een einde aan het tweede stadhouderloze tijdperk en het waren deze burgers die Willem IV in het zadel hadden geholpen. Luzac heeft zich in deze periode herhaaldelijk uitgelaten over het gelijk van deze

⁴¹ *Idem* deel 6-12, p. 47, 72 ff (96ste brief d.d. 22-10-1783). Cf. deel 5-9, p. 112-117 (73ste brief d.d. 19-2-1783); W.R.E. Velema, *Enlightenment and conservatism*, p. 147.

⁴² *Brieven over de vryheid, en het geluk des volks onder een goede regeering, in 't Engelsch uitgegeeven op den naam van Cato, en nu naar den vyfden druk in 't Nederduitsch vertaald*. Te Alkmaar, By Johannes Halfman, Boekverkooper in de Langestraat, in den Propheet David, 1752-54 (deel 3: Te Amsterdam, By K. v. Tongerlo en F. Houttuyn); en: *Brieven over de vryheid en het geluk des volks onder een goede regeering, in 't Engelsch uitgegeeven op den naam van Cato en nu naar den 5en druk in 't Neder-duitsch vertaald*, Utrecht, by Joannes van Schoonhoven 1756, 2e uitg., 3 delen.

⁴³ *Brieven door een voornaam Lord en lid van het Parlement van Groot-Britanjen, op den naam van Cato geschreven, Behelzende, een zeer levendig tafereel van het gedrag der gewezen bewindhebbers van de Zuid-Zee-Kompagnie, alsmede van den val van die kompagnie, en van al het geen daar omtrent in Engeland is voorgevallen. Uit het Engels overgezet*. Te Delft, Gedrukt by Reinier Boitet, 1722.

⁴⁴ Gemeentearchief Leiden (GAL), notarieel archief (notaris Hendrik Isacq Kreet), inv.nr 1961, f. 484 (21-2-1734) en f. 501 (7-3-1734); inv.nr 1962, f. 486 (25-11-1742); inv.nr 1963, f. 135 (8-1-1748), f. 145 (12-3-1748) en f. 325 (2-11-1748); inv.nr 1964, f. 317 (23-11-1758), f. 488 (4-8-1751), f. 524 (7-12-1751), f. 649 (16-6-1750); inv.nr 1965, f. 411 (11-11-1757) en f. 412 (23-11-1757). Blijkens inv.nr 1964, f. 493 (7-8-1751) benoemde Elie Luzac sr zijn zoons Elie en Isaac Elie tot executeur-testamentair voor de Engelse effecten.

⁴⁵ J.G. Sperling, *The South Sea Company. An historical essay and bibliographical finding list*, Boston 1962 (Kress Library of Business and Economics 17). Cf. *Cato's letters*, ed. R. Hamowy, deel 1, p. xxviii-xxxiv.

⁴⁶ R. van Vliet, 'The Overraam affair. Elie Luzac on the freedom of the press', in: J.W. Koopmans (red.), *News and Politics in Early Modern Europe (1500-1800)*, (nog te verschijnen).

stadhoudersgezinden. Hij betoogde in *Het gedrag der stadhoudersgezinden* dat het volk het onvervreembare recht heeft, gebaseerd op het natuurrecht, om in opstand te komen tegen een overheid die het algemeen belang uit het oog verloren heeft. Niet voor niets gebruikte hij een citaat uit Lockes *Second treatise of government* als motto. Het pamflet werd in Amsterdam als opruiend beschouwd. Maar liefst 3000 gulden werd er uitgelooft voor degene die auteur, drukker en uitgever kon aanbrenge. Op 15 mei van hetzelfde jaar werd het aldaar publiekelijk verbrand.⁴⁷ Het waren vrijwel dezelfde misstanden waartegen Luzac, Trenchard en Gordon zich verzetten en ook in de ideale staatsvorm van het *regnum mixtum* konden de auteurs zich vinden. Luzac juichte de situatie toe waarin de magistraten, vertegenwoordigd in de Staten en in de stedelijke regeringscolleges, samen met de stadhouder het gezag uitoefenen. En ook Trenchard en Gordon zagen voor de koning een rol weggelegd.

Luzac was dan ook – in de klassiek-Romeinse zin – een republikein. De patriotten van de jaren tachtig zouden van een dergelijke uitspraak echter hebben gegruwd. Zij zagen natuurlijk wel de parallellen tussen hun eigen revolte en die van 1747-1748. Net als toen stond het land in de jaren tachtig er economisch gezien slecht voor en het was bovendien in oorlog met Engeland. Maar anders dan in 1747 was nu de stadhouder de schuldige. Hij had inmiddels veel soevereine macht naar zich toe getrokken en bezondigde zich aan patronage en nepotisme. Vandaar dat de burgers vrijheid en vooral volkssoevereiniteit voor zich opeisten. Op dat punt waren de patriotten het eens met de stadhoudersgezinden van weleer. Alleen, volgens de patriotten was het volk destijds opgestoot om de stadhouder in ere te herstellen en had hij het onmiddellijk weer in de steek gelaten. Het toenmalige volk was in hun ogen dom, manipuleerbaar en vooral onkundig van geschiedenis of politiek. Wat dat aangaat vonden de patriotten zich helemaal niet met hen te vergelijken.⁴⁸

Slot

Voor een boekhistoricus is het vrijwel ondoenlijk om zich bij een uitgeverfonds af te vragen waarom de boekverkoper voor deze en gene titel heeft gekozen. Fondsanalyses beperken zich daarom – op een enkele gunstige uitzondering na – vaak tot het tellen van katernen, het turven van genres en het noteren van de taal waarin de boeken zijn geschreven. Hoogstens wordt de politieke signatuur van de uitgever vastgesteld en wordt er een relatie gelegd met de politieke uitgaven in een fonds. Een dergelijke fondsanalyse is niet bevredigend, want daarmee wordt het verschil onvoldoende duidelijk tussen bijvoorbeeld de uitgever van Weyermans *Vrolyke Tuchtheer* en die van Van Effens *Hollandsche Spectator*; of tussen het fonds van Luzac en dat van Luchtmans. Boekhistorisch onderzoek vereist dat er een stap verder gezet wordt en dat gekeken wordt naar auteur en boekinhoud zelf, en naar de inhoudelijke beweegredenen van de uitgever om de tekst in kwestie op de markt te brengen. Lang niet altijd zijn er gedrukte en geschreven bronnen voorhanden op basis waarvan de overwegingen te achterhalen zijn. Bovendien vergt zo'n fondsanalyse heel veel werk. Een gulden middenweg is een dergelijk onderzoek steekproefsgewijs te doen. Het levert veel op, niet het minst door het scherpere zicht op het uitgeefbeleid van de boekverkoper in kwestie dat erdoor verkregen wordt.

De Leidse boekverkoper Elie Luzac heeft veel materiaal achtergelaten waaruit zijn conservatief-verlichte ideeën en zijn prinsgezinde standpunt te distilleren zijn. Op basis daarvan kunnen zijn keuzes met betrekking tot zijn fonds geëxpliciteerd worden. Wat *Cato's letters* betreft bleek het inderdaad een tijdrovend proces, omdat het werk dankzij de thema's vrijheid en volkssoevereiniteit in verschillende tijdvakken van de achttiende eeuw in diverse landen grote populariteit genoot. Ook Luzac heeft zich in menig geschrift uitgelaten over het recht van een volk om in opstand te komen tegen zijn overheid. De materie hield hem bezig toen stadhouder Willem IV in ere werd hersteld en later, in de jaren tachtig, toen de patriotten stadhouder Willem V diens positie als "Eminent Hoofd" aanvochten. Zo schreef hij hierover in zijn commentaar op *De l'Esprit des lois* van Montesquieu (1763) en zijn aantekeningen bij *De pligten der overheden* van Jacob Nicolas Moreau (1779). Op talloze plaatsen in zijn *Reinier Vryaarts openhartige brieven* voerde hij een debat met zijn patriotse opponenten over het politieke vrijheidsbegrip. De discussie werd mede gevoerd door de publicaties ter legitimering van de Amerikaanse vrijheidsstrijd. Die inspireerden de patriotten in de Republiek tot hun streven naar radicale veranderingen met betrekking tot het staatsbestel: de actieve politieke macht dient permanent bij het soevereine volk te berusten en niet bij de despotieke stadhouder. Zich beroepend op republikeinse burgerplichten en natuurlijke rechten kozen ze voor een vrije

⁴⁷ T. Jongenelen, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden 1747-1794*, Amsterdam 1998, nr. 40; L.H.M. Wessels, *Jan Wagenaar*, p. 340; W.R.E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)*, Assen/Maastricht 1993 (Speculum Historiale 13), p. 145-146.

⁴⁸ D. Schouten, 'De uitvaart van Hendrik Kannegieter', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 19 (1996), p. 47-57.

politieke pers, het recht om verzoekschriften bij de overheid in te dienen en het recht om wapens te dragen. Dat waren in hun ogen de middelen die tot vrijheid en volkssoevereiniteit moesten leiden.⁴⁹

Veel elementen uit de discussie uit die tijd komen sterk overeen met die uit *Cato's letters*. De Amerikaanse kolonisten hadden deze vertogen over vrijheid nooit uit het oog verloren. Zij vonden daarin de idealen verwoord, waarvoor ze tot de onafhankelijkheidsverklaring in 1776 zouden vechten. Nassau la Leck op zijn beurt introduceerde de vertogen voor de vierde maal binnen de Republiek door een aantal in zijn *De Staatsman* op te nemen. Of zijn lezers dit doorhadden, weten we niet; de patriotse redacteur vermeldde zijn bronnen zelden.

Ogenschijnlijk in tegenspraak met het voorgaande heeft Elie Luzac een Duitse vertaling van de brieven op de markt gebracht. Oppervlakkig gezien leek deze uitgave een vreemde loot aan de stam van zijn boekenfonds, maar nadere bestudering van het werk en de 'tranhistorische' receptie ervan leert dat het wel degelijk past bij Luzacs overige fondsartikelen. Luzac kon zich goed vinden in het klassiek-republikeinse gedachtegoed van Trenchard en Gordon. Vandaar dat hij in zijn frequente aanvallen op *De Staatsman* de vertaalde vertogen uit *Cato's letters* met rust liet en alleen naar Nassau la Leck uithaalde waar het interpretaties betrof ter verdediging van de strijd tegen de stadhouder als verpersoonlijking van machtsusurpatie en ter rechtvaardiging van de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd. 🍏

Bijlage

Lodewijk Dodo graaf van Nassau la Leck

Over Lodewijk Theodoor graaf van Nassau la Leck bestaan nogal wat misverstanden. Dit komt door Van der Aa, die in zijn *Biografisch woordenboek der Nederlanden* Lodewijk Theodoor verwisselde met zijn oom Hendrik Carel graaf van Nassau la Leck. Daardoor moet ook de biografische informatie op de website van DBNL gewantrouwd worden want die bevat dezelfde foutieve gegevens. Om verdere verwarring te voorkomen volgt hieronder een aantal data over de bewuste Nassau la Leck.⁵⁰

Lodewijk Theodoor Nassau la Leck, de auteur van onder andere *de Staatsman*, is een afstammeling van een bastaard van prins Maurits. Hij wordt geboren op 20 november 1741 te Terheijden, bij Breda. Het jaar daarvoor had zijn vader, Lodewijk Theodoor senior, aldaar het buiten De Munnikenhof gekocht. Hij was op dat moment getrouwd met Josina Geertruida Crommelin, de moeder van Lodewijk Theodoor junior (ook wel genoemd: Lodewijk Dodo). Het was het tweede huwelijk van Lodewijk Dodo's vader; eerder was deze getrouwd met gravin Reinera (Chistoffelina Maria Casimira) Slippenbach.⁵¹ Wanneer Lodewijk Dodo zeven jaar is, overlijdt zijn vader. Zijn moeder sterft in 1756. Om haar nalatenschap ordentelijk af te handelen, worden er in februari 1757 verklaringen afgelegd over de nog minderjarige erfgenamen, onder wie Lodewijk Dodo, die dan vijftien jaar oud is.⁵²

Lodewijk Dodo erft in 1762 van zijn oom Willem Hendrik graaf van Nassau la Leck de ambachtsheerlijkheid Ouwkerk aan den IJssel. Hij laat op zijn beurt in hetzelfde jaar een

⁴⁹ W.R.E. Velema, 'Vrijheid als volkssoevereiniteit. De ontwikkeling van het politieke vrijheidsbegrip in de Republiek, 1780-1795', in: E.O.G. Haitsma Mulier, W.R.E. Velema, *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam 1999 (Nederlandse Begripsgeschiedenis 2), p. 287-3004.

⁵⁰ Gedetailleerde informatie over het geslacht Nassau la Leck op de website *Afstammelingen (bastaarden) van Prins Maurits, Prins van Oranje (1584-1625), Graaf van Nassau*, op <http://members.home.nl/pushkar/>. Cf. A.L. Carstens, 'De bastaarden van Nassau en de nakomelingen uit morganatische verbintenissen van leden van dit huis', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 1948, II, p. 7-136.

⁵¹ Zij is dochter van de graaf van Slippenbach over wie Franciscus Lievens Kersteman in 1757 zijn *Leevensbeschrijving van den Graave van Slippenbach, Lieutenant-Generaal in dienst van de Republyk der Vereenigde Nederlanden* heeft geschreven.

⁵² Utrechts Archief (UA) inv.nr.U184a23, aktenr. 17, d.d. 19-02-1757, en UA inv.nr.U184a23, aktenr. 21, d.d. 26-02-1757, notaris H. van Dam.

testament opmaken waarin hij zijn jongste zus, Josina Geertruyd, aanwijst als erfgenaam van de heerlijkheid Ouwerkerk.⁵³ Een jaar later verschijnt Lodewijk Dodo opnieuw bij de notaris, deze keer om betreffende Ouwerkerk een verzoek om verlei in te dienen bij het Leenhof van Holland en West-Friesland, in plaats van de overleden Willem Hendrik.⁵⁴

Van 1766 tot begin 1769 verblijft Lodewijk Dodo te Lausanne. Hij trouwt per procuratie op 13 juli 1767 te Utrecht met Jeanne Françoise Elisabeth de Crousaz (1745-1768). Deze dochter van de uit Lausanne afkomstige Pierre Crousaz, generaal-majoor in het staatse leger, was zwanger en Lodewijk Dodo werd als de dader aangewezen. Binnen een maand na de geboorte van dochter Gertrude Françoise Elisabeth overlijdt Jeanne. Spoedig daarna treedt Lodewijk Dodo opnieuw in het huwelijk. De plechtigheid vindt plaats op 4 april 1768 te Pulli (Lausanne) en de gelukkige is deze keer markiezin Nanette (Anne Pauline Marie) de Chandieu-Villars. Zij stamt uit een vooraanstaande hugenotenfamilie die eind zeventiende eeuw was neergestreken in Lausanne en daar tot grote welstand was gekomen. De Chandieus hadden contact met diverse verlichte *philosophes*, onder wie Voltaire (die zelfs bij hen te gast was). Toen het huwelijk tussen Nanette en Lodewijk Dodo voltrokken werd, was haar zus Henriette Pauline Chandieu zojuist bevallen van haar zoon, de latere auteur en minnaar van madame de Staël, Benjamin Constant de Rebècque.⁵⁵

Het is een slecht huwelijk. Zo slecht zelfs dat Lodewijk Dodo in 1769 de stad verlaat, met achterlating van een zwangere echtgenote en talrijke schulden. Hij hoopt in de Republiek een betrekking te vinden. Zes maanden later wordt zijn zoon Lodewijk Filips Karel geboren, maar voor Lodewijk Dodo is dit geen aanleiding om naar Lausanne terug te keren. In 1779 en 1780 hebben de echtlieden nog contact over de geldigheid van hun huwelijk. Lodewijk Dodo stelt een scheiding voor maar Nanette de Chandieu stemt er niet mee in, omdat scheiden in haar ogen niet mogelijk is wanneer een huwelijk ongeldig is.

Intussen hebben de schulden zich opgestapeld. In 1773 verkoopt Lodewijk Dodo de heerlijkheid Ouwerkerk aan zijn jongste oom Jan Nicolaas Floris graaf van Nassau la Leck en in 1776 vraagt hij zelfs zijn tante Johanna Gevaerts om hulp. Zij is de tweede echtgenote van Hendrik Carel graaf van Nassau la Leck, maar leeft sinds 1765 van hem gescheiden. Oom Hendrik Carel was de lievelingsoom van Lodewijk Dodo. Nadat Lodewijk Theodoor senior in 1748 was overleden had oom Hendrik Carel samen met zijn eerste vrouw tante Adrienne Marguerite Huguetan een deel van de opvoeding van zijn jonge neefje Lodewijk Dodo op zich genomen. Daardoor heeft hij, Lodewijk Dodo, een aantal kinderjaren doorgebracht in hun huis aan het chique Lange Voorhout te 's-Gravenhage (in het pand waar de Hoge Raad lange tijd gehuisvest was). Lang duurde de vreugde daar echter niet. Tante Adrienne overleed en oom Hendrik Carel bleef achter met vele schulden. Desondanks had hij Lodewijk Dodo op 8 november 1752 geadopteerd, verklarend omdat hij kinderloos is en waarschijnlijk zal blijven, en in 1753 trouwde hij met de 37 jaar jongere Johanna Gevaerts. Reeds in 1754 werd het pand aan het Lange Voorhout verkocht; daarna vestigde oom Hendrik Carel zich in Utrecht. In 1758 liet hij een testament opmaken waarin hij de ridderhofstad Beverweerd te Werkhoven, de heerlijkheid Odijk en zijn aandeel in de nog onverdeelde goederen van de Lek, de Merwede en de Stormpolder (ooit eigendom geweest van de familie van zijn eerste vrouw Adrienne) naliet aan Lodewijk Dodo, mits het huwelijk met Johanna Gevaerts geen kinderen zou voortbrengen.⁵⁶ Helaas voor Lodewijk Dodo: oom Hendrik Carel kreeg wel degelijk kinderen bij tante Johanna.

Intussen begint het in Amerika steeds onrustiger te worden. Lodewijk Dodo volgt de gebeurtenissen daar op de voet en legt zijn observaties neer in zijn *Brieven over de Noord-*

⁵³ UA inv.nr. U184a25, aktenr. 285, d.d. 20-12-1762, notaris H. van Dam.

⁵⁴ UA inv.nr. U184a26, aktenr. 47, d.d. 26-04-1763, notaris H. van Dam.

⁵⁵ Over het geslacht de Chandieu: www.lisle.ch/ichand/dynastie.htm/.

⁵⁶ UA inv.nr. U184a23, aktenr. 161, d.d. 06-03-1758, notaris H. van Dam. Zie ook de aktes over huur en verhuur van 32 morgen landbouwgrond en weiland, behorend aan de vicarie van huis Beverweerd, waarbij Lodewijk Dodo begunstigde is: UA inv.nr. U184a22, aktenr. 107, d.d. 31-07-1756 en inv.nr. U184a24, aktenr. 203, d.d. 19-04-1760, notaris H. van Dam.

Amerikaansche onlusten (Utrecht, G.T. van Paddenburg 1777-1778). Zijn stellingname ten opzichte van de Amerikaanse revolutionairen is gematigd. Hij twijfelt aan de levensvatbaarheid van de nieuwe Amerikaanse confederatie, vooral omdat daarin een eenhoofdige gezag dat de verschillende delen tot een eenheid kan smeden, afwezig is. Hoewel hij zich terdege bewust is van de gevaren van een concentratie van macht in één persoon, vindt de patriotse auteur de republikeinse staatsvorm van de Nederlanden een succes dankzij de samenbindende rol van de stadhouder. Daarnaast heeft hij zijn bedenkingen tegen het nationale karakter van de Amerikanen. De regeringsvorm van een staat moet overeenkomstig de ideeën van Montesquieu, overeenstemmen met het karakter van de inwoners. Nederlanders zijn zeer vrijheidslievende mensen, aldus Lodewijk Dodo graaf van Nassau la Leck, in tegenstelling tot de Amerikaanse kolonisten. Onder hen bevinden zich immers veel Duitsers die van oudsher gewend zijn aan een feodaal stelsel en daardoor te onderdanig van aard zijn voor een republikeins bestel.⁵⁷

Mogelijk betreft Lodewijk Dodo zijn inkomen van de broodschrijverij. Daarnaast is hij sinds 1779 extra-ordinaris-raad van Culemburg en later raad van het gerechtshof van Vianen. Ook probeert hij zich, verarmde jonkheer als hij is, een positie te verwerven in het Utrechtse cultureel-maatschappelijke leven. Hij schrijft zich op 7 mei 1778 in als gewoon lid van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dat op dat moment nog maar een paar maanden bestaat. Op 28 mei reeds wordt hij als schrijvend lid aangenomen.⁵⁸ Ook op andere manieren is Lodewijk Dodo actief in het Utrechtse genootschapsleven. Zo is hij reeds in 1766 lid geworden van het Utrechtse stadsmuziekcollege.⁵⁹

Veel heeft Lodewijk Dodo Nassau la Leck niet geschreven, maar wel kwam het onderwerp Amerikaanse vrijheidstrijd steeds aan de orde. Eén keer bezondigde hij zich aan een toneelstuk: *De Noord Amerikaan in Holland of de bedrogen hoogmoed* (1778). In het voorwoord is hij bescheiden over zijn literaire uitstapje. Het is om die reden, schrijft hij, dat hij slechts zijn initialen N.L. prijsgeeft. Overigens is de bescheidenheid niet misplaatst: het is bepaald geen hoogstandje in het Nederlandse toneelrepertoire. Ook in dit werk suggereert Lodewijk Dodo dat Amerika vol met Duitsers zit. De hoofdpersoon is een overmoedige, rijke immigrant, afkomstig uit Duitsland, die de Republiek wenst te bezoeken wegens haar volk “dat even gelijk wij het juk van den hals heeft afgeschud.” Zijn toehoorders zijn het niet eens met deze vergelijking want “Wij hadden wat meerder reeden daar toe. De Inquisitie noch de Albaas zijn in Noord America bekend geweest.” Uiteindelijk blijkt dat de Duitser naar Europa is gegaan om er een titel te kopen, om daarmee te kunnen pronken in Amerika. De grote jongen uithangen doet hij ook graag in Holland. Hij koopt er de duurste spullen, maar nadat de jobstijding is gearriveerd dat zijn Amerikaanse bezittingen niets meer waard zijn, is het uit met de dikdoenerij. Rekeningen kan hij niet meer betalen en zelfs de Franse wissels die hij voor een laatste partij tabak heeft kunnen krijgen, blijken ongedekt. Zijn redding is – veelbetekenend – een Engelsman, die in ruil voor het land dat de Amerikaan bezit en tien jaar arbeid, borg voor hem wil staan.

Een ander werk van Lodewijk Dodo Nassau la Leck waarin Amerika een rol speelt, is *Lettre de messire Louis Theodore, comte de Nassau La Leck [...] à monsieur Linguet [...] auteur des Annales politiques [...]. Servant à défendre [...] la République des Provinces-Unies [...] contre [...] le numero XXXII me [...] à l'article sur la Hollande* (Utrecht, G.T. van Paddenburg 1779). Hetzelfde jaar nog vertaalt hij het in *Brief van jonkheer Lodewyk Theodorus grave van Nassau la Leck [...] aan den heer advocaat Linguet, schryver der Annales politiques [...]. Dienende om [...] de Republiek der Verenigde Neederlanden [...] te verdedigen tegen [...] het XXXIIste stukje [...] op het artikel over Holland [...]* (Utrecht, G.T. van Paddenburg 1779). Simon-Nicolas-Henri Linguet had in nummer 32 (1779) van zijn *Annales politiques, civiles et littéraires* (1777-1780), de Republiek in felle bewoordingen opgeroepen stelling te nemen pro Amerika en contra Engeland. Lodewijk Dodo

⁵⁷ S.R.E. Klein, *Patriots republikeinisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*, Amsterdam 1995, p. 34-37.

⁵⁸ Database *Members of scientific and literary societies and other organisations 1770-1810* op www.schultenordholt.org/gerard/.

⁵⁹ Zie Rudolf Rasch, *Muziek in de Republiek*, hoofdstuk 6, op: www.let.uu.nl/~Rudolf.A.Rasch/personal/dmh06.htm/.

Nassau la Leck probeerde daarop, met alle respect voor Linguet, het betoog te ontcrachten en het standpunt van de Republiek voor de lezers van Linguet te verduidelijken.

In *de Staatsman* echter, het kwam reeds aan de orde in de pennenstrijd tussen Nassau la Leck en Elie Luzac, toont de eerste zich wel degelijk een voorstander van zelfstandige Verenigde Staten. Duidelijk heeft hij zijn mening bijgesteld ten gunste van de Amerikaanse *Founding fathers*. Anders dan in zijn toneelstuk het geval was, beschouwt hij Groot-Brittannië niet meer als het moederland waar de kolonisten zich naar moeten schikken.

In 1787 moet Lodewijk Dodo de Republiek verlaten. Met vele andere patriotten vlucht hij het land uit. Het jaar daarvoor was hij reeds overgegaan tot het katholicisme. Hierdoor en door zijn politieke ideeën was hij van zijn familie vervreemd geraakt. Waar hij naar toe gevlucht is, is niet bekend. In 1795 woont hij als burger in het rooms-katholieke Ravestein. Daar overlijdt hij. 🍏